

Paul Le Blanc

Teorier om stalinismen

Denna artikel utgår från två böcker, den ena om Trotskijs marxism, den andra om olika teorier och debatter om Sovjetunionens karaktär:

Kunal Chattopadhyay, *The Marxism of Leon Trotsky* (Kolkata: Progress Publishers, 2006)

Marcel van der Linden, *Western Marxism and the Soviet Union* (Chicago: Haymarket Books, 2009)

[Noterna och lästipsen allra sist är tillagda av Marxistarkivet / MF]

KARL MARX OCH hans kamrater betraktade sitt hållningssätt som ”vetenskapligt”, jämfört med de ”utopiska” intellektuella insatserna av socialistisk karaktär, eftersom de ansåg att de praktiska försöken att utmana och slutligen ersätta kapitalismen med något bättre måste grundas på en seriös studie av ekonomiska, politiska, samhällsliga, historiska förhållanden och dynamik.

Dessutom ansåg de att lärdomarna av de praktiska organisatoriska och politiska erfarenheterna av arbetarrörelsen och folkliga proteströrelser – ibland med ärorika segrar och ofta med tragiska nederlag – också måste vägleda framtida försök. Kombinationen av sådana studier och erfarenheter har kallats ”marxistisk teori”.

Den omfattande krisen för kapitalismen har återgett ”socialismen” dess plats i den allmänna debatten. En del, som på ett yligt sätt likställer statliga ingripanden i ekonomin med ”socialism”, är benägna att hålla med nyhetsmagasinet *Newsweek* om att ”vi nu är socialister allihopa”.

Trots hysterin på yttersta högerkanten är president Obama inte någon socialist. Precis som president Franklin D Roosevelt under den förra stora nedgången för kapitalismen är han noga med att framhålla att syftet med de ingripanden hans administration gjort i ekonomin är att rädda kapitalismen. Men de som upplever det som att ”kapitalismen är problemet” – när det gäller mänskliga rättigheter, arbetets värdighet, bevarandet av vår hälsa, våra samhällen och miljö – anser säkerligen att vi måste gå längre än begränsningarna i Obamas politik.

En av de många skillnaderna mellan dagens globala nedgång för kapitalismen och den på 1930-talet är att det då var miljontals människor runt om i världen, som trodde att den revolution 1917 som det bolsjevickisk/kommunistiska avantgardet i Ryssland lett verkligen öppnat vägen till en socialistisk-kommunistisk framtid – trots de diktatoriska undantagsåtgärder som utländska invasioner och inbördeskriget framtvingat. Det såg ut som om det upprättats styre av demokratiska råd (sovjeter) för arbetare och bönder och en kommunistisk rörelse bildades för att genomföra liknande revolutioner i hela världen.

Sedan revolutionens allmänt erkände ledare, Vladimir Iljitj Lenin, hade dött 1924 uppstod en hård strid om den framtida utvecklingen mellan den obeveklige revolutionären Leo Trotskij och den till synes mer tålmodige och försiktigare Josef Stalin. Det var Stalin som tog hem spelet i det ryska kommunistpartiet – som då ledde Unionen av sovjetiska socialistrepubliker – i vad som kallades ”en revolution uppifrån” med tvångskollektivisering av jorden och en rasande snabb industrialisering. På 1930-talet hävdade Stalins regim att man slutligen uppnått ”socialism”, något som möttes med förhoppningar och glädje av många arbetare, bönder, studenter, intellektuella och andra runt om i världen.

Med tiden skulle alltför dra slutsatsen att det som Sovjetunionen kunde visa upp inte hade mycket att göra med den socialism Marx talat om – ett ”fritt förbund av producenter” där de arbetande massorna hade vunnit kampen för demokrati och skapat ett överflödssamhälle av fria och jämlika medborgare. Det var i stället ett samhälle som fortsatte att präglas av en betydande ojämlikhet, mödor, knapphet och oerhörda begränsningar av friheten.

Men om det inte var den sorts socialism som stalinisterna gjorde gällande, vad var det då i stället? Hur kunde dess uppkomst förklaras? Svaret på den sortens frågor har tydliga konsekvenser för andra frågor: Är ett socialistiskt alternativ till kapitalismen verkligen möjligt? Vilka är förutsättningarna, svårigheterna och möjligheterna för en sådan förändring? Den sortens frågor blir än skarpare under den rådande krisen för kapitalismen. De böcker som här behandlas har var och en på sitt sätt relevans för dem som konfronterats med detta dilemma.

Trotskijs marxism

Leo Trotskijs liv och tänkande har väglett många av dem som varit ute efter att förstå storheten i den ryska revolutionen och den tragedi förräderiet mot den utgjorde. Kunal Chattopadhyays *The Marxism of Leon Trotsky* är inte den första bok som behandlar detta ämne. De mer seriösa biografierna – Isaac Deutschers¹ och Pierre Broués (den senare väntar fortfarande på en översättning till engelska²) – behandlar naturligtvis utförligt Trotskijs revolutionära perspektiv, precis som Tony Cliffs mer aktivistinriktade studie i fyra band.³

¹ Trotskij-trilogin: [Den väpnade profeten](#), [Den avväpnade profeten](#) och [Den förvisade profeten](#)

² Fast den finns i svensk översättning, se [Trotskij – En biografi. Recensioner, debatt, kompletterande material](#), vilket är en sammanställning av material som rör Broués Trotskijbiografi.

³ [Trotsky \(Vol. 1\): Towards October 1879–1917](#), [Trotsky \(Vol. 2\): The Sword of the Revolution 1917–1923](#), [Trotsky \(Vol. 3\): Fighting the Rising Stalinist Bureaucracy 1923–1927](#) och [Trotsky \(Vol. 4\): The darker the night the brighter the star 1927–1940](#)

Viktiga bidrag om Trotskijs politiska inriktning har också kommit från aktivister och akademiker som Ernest Mandel⁴, Michael Löwy, Duncan Hallas och John Molyneux – de båda första benägna att utan invändningar sluta upp kring Trotskij, medan de två sistnämnda (precis som Cliff) polemiserar med honom framför allt för att inte ha velat gå med på att Sovjetunionen var ”statskapitalistisk”, samt också för att ha grundat det bräckliga revolutionärt socialistiska nätverk som är känt som Fjärde internationalen.

Men hittills har den enda studie som syftat till en grundlig och djuplodande framställning varit Baruch Knei-Paz’ arbete från 1978, *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*. Men till syvende och sist är emellertid också Knei-Paz negativt inställd till Trotskijs revolutionära marxism, han rent av avfärdar den, trots att han ägnat den 598 sidor. Chattopadhyays bok (30 sidor längre) är en mer sympatiskt hållen, insiktsfull och tillförlitlig redogörelse.

Chattopadhyay, professor i historia vid det ansedda Jadavpuruniversitetet i Calcutta, tillför en känslighet som bärs fram av den egna familjens långvariga engagemang i den betydelsefulla kommunistiska rörelsen i Indien. Som ung sveptes han själv med i maoistiska strömningar innan lärdomar och eftertanke förde honom till Fjärde internationalen. Den bakgrunden bidrar kanske till hans förmåga att se och förklara konsekvensen i komplexiteten och omfattningen av Trotskijs tänkande.

Det är synd att denna utmärkta bok ska vara så svår att få tag på för läsare i USA. Dess längd och vasst polemiska hållning gör det tveksamt om någon förläggare i USA vore beredd att rätta till detta. Men de enstaka hänvisningarna till den senaste debatten inom Fjärde internationalen, eller mellan Fjärde internationalen och andra strömningar inom vänstern, kan inte skymma det faktum att vi här har att göra med en klar, rigorös och väl uppbyggd granskning av en storartad politisk teoretiker och revolutionär ledare. Den som på allvar intresserar sig för Trotskij, marxismen och revolutionär historia och aktivism gör klokt i att bekanta sig med detta massiva bidrag.

Kapitlen i boken är samlade i fyra delar. ”Grunderna” drar en skiljelinje mellan klassisk marxism (som förknippas med Marx och Engels, Luxemburg, Lenin och Trotskij) och den mer rigida, mekaniska, dogmatiska ”ortodoxa” marxism, som var dominerande i den socialistiska rörelsens huvudfåra i slutet av 1800- och början av 1900-talet. Del två, ”Revolutionens strategi” har två kapitel som tar upp utvecklingen av Trotskijs teori om den permanenta revolutionen och därefter hans utvidgning av den i global skala.

Del tre, ”Den revolutionära processen” består av tre kapitel som behandlar relationerna mellan arbetarklassen och det revolutionära partiet, relationen mellan demokratiska arbetarråd och arbetarnas politiska makt (eller ”proletariatets diktatur”) och övergången till socialism. De tre kapitlen i del fyra, ”Proletär internationalism”, behandlar dels imperialismen, Kommunistiska internationalen som Lenin och Trotskij var med att grunda och leda (och som Stalin var med om att korrumpna och upplösa), samt Fjärde internationalen.

Chattopadhyay får oss att i Trotskijs tänkande förstå det dynamiska samspelet mellan demokrati och klasskamp, de arbetande och förtryckta folkens självorganisering för att uppnå befrielse inom ramen för global kapitalism samtidigt som de strävar efter att nå bortom den.

De tre delarna i hans teori om den permanenta revolutionen – (a) möjligheten och nödvändigheten av att under de rätta omständigheterna få demokratisk och dagskamp att växa över till kamp för politisk makt åt arbetarklassen, (b) vilket kulminerar i en övergångsperiod på vägen mot socialism, (c) något som bara kan förverkligas genom att en liknande kamp runt om i

⁴ Se t ex [Debatt om Trotskijs marxism \(Krasso/Mandel\)](#) (1967-69) och [Trotskij som alternativ](#) (1992)

världen går framåt – är något som genomsyrar Trotskijs tänkande från ungdomen fram till hans död.

Hans syn på arbetardemokrati, och hans värdering av den radikala subkultur som skapas när arbetarklassen mobiliseras, skiner igenom i hans misslyckade försök att få till stånd en enhetsfront mellan kommunister och socialdemokrater mot Hitler i början av 1930-talet.

”Under många årtionden har arbetarna inom ramen för borgerlig demokrati, genom att utnyttja den, genom att bekämpa den, skapat egna fästen och baser för proletär demokrati: fackföreningar, politiska partier, klubbar för folkbildning och idrott, kooperativ, osv. Proletariatet kan inte få maken inom de formella gränserna för borgerlig demokrati, detta kan bara ske genom att slå in på revolutionens väg ... Och dessa bålverk av arbetardemokrati [som Hitlers nazister var ute efter att krossa] inom den borgerliga staten är helt avgörande för att kunna slå in på den revolutionära vägen.” (s 359)

Engagemanget för arbetardemokrati framgår också av Trotskijs försök i mitten av 1920-talet att mobilisera kommunisterna i Sovjetunionen mot den byråkratiska attack Stalin stod för.

”Vi får inte bygga socialism på byråkratiskt vis, vi får inte skapa ett socialistiskt samhälle på administrativ väg, utan bara genom största möjliga initiativ, individuell aktivitet, de mångmiljonhövdade massornas uthållighet och förmåga att komma tillbaka när de inser och vet att det är dem själva det gäller ... Socialistiskt uppbygge kan bara ske är genom att en äkta revolutionär demokrati får växa fram.” (s 398)

Chattopadhyay konstaterar att Trotskij i *Den förrådade revolutionen*, hans klassiska analys från 1936 av Sovjetunionen, avvisade alla ”försök att försköna den totalitära regimen”.⁵ Han betonade att ”förstatligande inte var identiskt med överförande av produktionsmedlen till samhället” och han ”förnekade påståendet att Sovjetunionen i någon mening alls var ett socialistiskt samhälle”. (s 537)

Enligt Chattopadhyay ”förebådade stalinismen – politisk kontrarevolution inom arbetarstaten – och fascismen – politisk kontrarevolution inom den borgerliga staten – en lång och mörk natt. Det var nödvändigt att höja ett nytt ’fläckfritt baner’ som de revolutionära arbetarna i en ny generation kunde enas bakom”. (s 515)

Trotskijs hållning präglas samtidigt av en genomgripande revolutionär internationalism r med rötterna i synen på ”världsekonomin och klasskamp som en totalitet underkastad den ojämna och kombinerade utvecklingen”, som han uttryckte det, och en förståelse av att ”idag är hela planeten – dess landområden och vatten, dess yta och dess inre – scen för en världsomspännande ekonomi, där varje del är beroende av andra och detta beroende blivit helt orubbligt.” (s 436)

Relevansen av hans perspektiv för dagens globala rörelse för rättvisa är slående:

”Imperialismen är kapitalismens rovgiriga uttryck för en progressiv tendens inom ekonomisk utveckling – att skapa en mänsklig ekonomi i global skala ... Bara socialismen ... som befriar världsekonomin ... och därmed befriar nationell kultur som sådan ... erbjuder en utväg ur de motsättningar som visat sig vara ett fruktansvärt hot mot all mänsklig kultur.” (s 440)

Och i skarp kontrast till den etnocentrismen hos många europeiska socialister sade han 1919:

”Hittills har vi ägnat alltför lite uppmärksamhet åt kapitalismen i Asien. Mycket på det internationella planet talar emellertid för att den [revolutionära] vägen till Paris och London går via städerna i Afghanistan, Punjab och Bengalen.” (s 447)

⁵ [Den förrådade revolutionen](#)

Kritisk värdering

Även om de som tänkt sig att ifrågasätta viktiga delar av Trotskij's tänkande kommer att bli missbelåtna med författarens närmast ensidiga försvar av honom ackompanjeras detta ändå av en informativ och balanserad diskussion, som även de hårdaste kritiker gör klokt i att beakta. Chattopadhyay är för övrigt själv inte helt okritisk till Trotskij's synsätt och hans bidrag i detta avseende är värda betydligt mer uppmärksamhet och diskussion än som är möjligt här.

Hans kanske skarpaste kritik tycks inriktad på vad han uppfattar som att Trotskij, i viss mening, alltför mycket utvecklades till "leninist". Samtidigt som han egentligen inte avfärdar Lenins grundläggande inställning ställer sig Chattopadhyay bakom den unge Trotskij's konflikt med vad han framställer (felaktigt, anser jag) som Lenins starkt centralistiska avvikelser i *Vad bör göras?* och *Ett steg framåt, två steg tillbaka*.

Han kritiserar också Trotskij för att till en början ha gjort för mycket eftergifter åt bolsjevismen när han 1917 anslöt sig till Lenins parti. (För en imponerande argumentation mot kärnan i Trotskij's kritik av Lenin 1904, och därmed av Chattopadhyays uppfattning, se Lars Lihs utmärkta *Lenin Rediscovered* (Chicago: Haymarket Books, 2008).

Chattopadhyays argument är tänkvärda. I Trotskij's polemik mot Lenin, *Våra politiska uppgifter* (1904), "pekade Trotskij på något som vi kommer att se honom återkomma till hela livet: "Problemen är så invecklade för den nya [revolutionära] regimen att de bara kan lösas i tävlan mellan olika metoder för ekonomiskt och politiskt återuppbygga, genom långa 'debatter', genom systematisk kamp – inte bara mellan den socialistiska och kapitalistiska världen, utan även mellan olika strömningar inom socialismen, strömningar som oundvikligt kommer att uppstå så fort proletarietets diktatur åstadkommer tiotals och hundratals nya olösta problem." (s 220)

Detta tydliga erkännande av vikten av politisk pluralism som en nödvändig del av arbetet för socialism återfinns inte i Lenins i övrigt magnifika *Staten och revolutionen* (1917). De katastrofer inbördeskriget ledde till med utländsk intervention, ekonomisk blockad och det samhälleliga kaos som följde på revolutionen 1917 fick Lenin, Trotskij och de övriga bolsjevikerna att upprätta en enpartidiktatur och beskära och förbjuda olika uttryck för politisk pluralism samt vidta andra auktoritära åtgärder på grund av "undantagsläget".

En del av Chattopadhyays hårdaste kritik av Trotskij handlar om perioden 1919-1922. Och i själva verket upphävdes aldrig de tillfälliga åtgärderna, något som bidrog till att arbetarrådets makt ersattes av staten och partiets byråkratiska apparat – och till att stalinismen tog form. 1923-24 hade Trotskij insett faran och började ställa sig i spetsen för den olycksaliga Vänsteroppositionen.

Under de sista åren, som han framlevde i exil tills han 1940 blev mördad av en stalinistisk agent, hade Trotskij – vilket Chattopadhyay påpekar – utökat sitt bolsjevik-leninistiska synsätt med de pluralistiska insikter han haft 1904, med krav på en politisk revolution för att störta den byråkratiska diktaturen och för en sovjetdemokrati med flera partier. Trotskij såg detta som en politisk revolution, som han trodde skulle kunna, och måste, rädda de sociala och ekonomiska landvinningarna från revolutionen 1917.

Att förstå Stalins "socialism"

Någon politisk revolution blev det emellertid aldrig. Trotskij själv ägnade drygt 16 år åt att försöka förstå Stalins "socialism", ett ämne som Chattopadhyay behandlar väl, men utan att gå in på djupet. Trotskij hade aldrig tänkt sig att den byråkratiska diktaturen skulle vara så länge som den gjorde.

Flera generationer marxister har för övrigt också slitit med frågan om vad Sovjetunionen var för något och var det kommer in i marxistiskt perspektiv. Marcel van der Linden, forskningschef vid det ansedda Internationella institutet för samhällshistoria i Amsterdam, framhåller att ”den ryska frågan” var av helt avgörande betydelse för marxismen på 1900-talet.

I *Western Marxism and the Soviet Union* gör van der Linden en genomgång av marxistiskt orienterade teorier och debatter. Genomgången är inte uttömmande men presenterar ändå synsättet hos över 100 personer från 1917 till det tjugoförsta århundradets allra första början. Det kan börja gå runt i huvudet även på mycket härdade marxister efter alltför långa perioder i sällskap med detta verk – men författarens framställning är klar, konsekvent, avvägd och verkligen intressant.

De periodvisa crescendona av teori och debatt (sammanlagt sju, enligt van der Linden, från 1917 till slutet av 1990-talet) har konsekvenser för uppfattningen om, men också själva möjligheten av, socialismen. Kapitalismens karaktär behandlas också liksom arbetarklassens möjligheter att förbättra sin situation och världen, samt marxismens betydelse som verktyg för att förstå världen.

Marx´ materialistiska historiesyn hade pekat på en historisk utveckling i Europa från en utbredd primitiv stamkommunism följt av uppgång och fall för en rad slavsamhällen, därefter en omfattande feodalism som sakta utvecklades genom att en marknadsekonomi tog form och expanderade inom den, vilket raskt lämnade vägen fri för en fullt utvecklad och dynamisk kapitalism, som i sin tur skulle skapa möjligheter för oerhörd produktivitet och stort överflöd som kunde bana vägen (sedan arbetarklassen gjort revolution) för en socialistisk framtid.

”Det är nödvändigt att omvärdera hela den traditionella strukturen inom den historiska materialismen”, skriver de kritiska marxisterna György Bence och Janos Kis (under pseudonymen Marc Rakovskii) i *Les Temps Modernes* i ett försök att begripa de samhällen som baserade sig på den sovjetiska modellen. (s 247)

Och hur stämmer egentligen ett sådant samhälle in på det traditionella marxistiska schemat? 1980 talade den rumänske oppositionsmannen Pavel Campeanu om en rad motsägelsefulla inslag, som tillsammans ledde till ”något slags pre-kapitalistiskt samhällsekoniskt system” (s 284) Redan 1944 hade den tjeckoslovakiske ex-kommunisten Josef Guttman, under pseudonymen Peter Meyer, i den radikala amerikanska tidskriften *Politics* skrivit vad många andra hade kommit fram till tidigare: ”Kanske är det varken kapitalism eller socialism i Ryssland, utan något tredje, helt nytt i historien.” (s 127)

Så sent som 1980 hade den brittiske ekonomen Simon Mohun pekat på något som också tagits upp av andra bedömare, och som van der Linden sammanfattar på följande vis: ”Precis som övergången till kapitalism bara gick att förstå när kapitalismen väl var etablerad går det heller inte heller att begripa övergången från kapitalism förrän kommunismen blivit etablerad.” (s 197-198) Andra däremot vägrade gå med på att Sovjetunionen utgjorde någon sådan övergång till socialism eller kommunism.

I några *samizdat*-artiklar på 1970-talet föreslog Alexander Zimin, en gammal oppositionell bolsjevik som på något sätt lyckats överleva åren i Stalins arbetsläger, att Sovjetunionen var ”en missbildad samhällsformation av bastardtyp”, en stagnerande omväg i utvecklingen, en återvändsgränd som avlägsnade sig både från kapitalism och socialism. (s 222) På 1940-talet hade den tyske vänsterinriktade ekonomen Fritz Sternberg sagt att Sovjetunionen var en hybrid med såväl progressiva som reaktionära tendenser (de senare var alltmer dominerande, ansåg han) och att man måste se upp med att klistra fast etiketter: ”Det är värdelöst att försöka hitta ett namn som är täckande; det leder vilse att blanda samman en sida av utvecklingen i Ryssland med en annan.” (s 131)

Detta har inte hindrat många från att försöka hitta och använda den ena eller andra etiketten. Van der Linden konstaterar: ”Åtskilliga försök har gjorts för att första det sovjetiska samhället, en del med starkt empiriskt underlag, men de flesta utan något sådant; en del sammanhängande och väl genomtänkta, andra ologiska och ytliga.” (s 305)

De tre ”klassiska” teorier som varit förhärskande i kritiskt inställda kretsar (var och en med någon form av koppling till den trotskistiska traditionen) har varit: (1) en degenererad arbetarstat, (2) byråkratisk kollektivism, (3) statskapitalism. Van der Linden hävdar att ingen av dem stämmer med vad han kallar ”ortodox marxism” – och vi kommer också att få se att en del teoretiker betonat att viktiga aspekter av marxismen som sådan kan ifrågasättas genom den verkliga utvecklingen.

Utmaning mot marxistisk teori

Bland de tidiga kritikerna betonade en del att förekomsten av auktoritärt styre och byråkratiska aspekter av verkligheten i inledningen av Sovjetrepubliken, samt därefter de stora eftergifterna till marknadskrafterna under NEP (Den nya ekonomiska politiken, 1921-29) låg långt från det socialistiska målet. Detta innebar, utifrån de stadier (primitiv gemenskap/slav-samhälle/feodalism/kapitalism/socialism/kommunism) som marxismens schema förknippats med, att det som existerade i Sovjetryssland måste vara någon form av kapitalism, som kritikerna lutade åt att dubba till ”statskapitalism”.

Bolsjevikernas ledare – först och främst Lenin och Trotskij – påstod aldrig att socialism uppriktats. Först Stalin och hans anhängare skulle göra detta med början på 1930-talet. 1921 hävdade Lenin att arbetarrevolutionen 1917 lett till en arbetarstat (politiskt styrd av arbetarråden, sovjeterna), som under påfrestningarna med knapphet och krig utvecklats till ”en arbetarstat med byråkratiska deformationer”. Övergången till socialism kunde bara fullbordas genom ytterligare ekonomisk utveckling, fördjupning av arbetarnas erfarenheter och makt och seger för revolutionen i andra delar av världen.

Bolsjevikerna kunde också peka på Marx´ kommentar att det framtida kommunistiska (eller socialistiska) samhället inte fick betraktas ”som om det utvecklats på egen hand, utan tvärtom som att det precis uppstått ur det kapitalistiska samhället och att det därför i alla avseenden, ekonomiskt, moraliskt och intellektuellt, fortfarande bar på födelsemärkena från det gamla samhälle ur vars sköte det uppstått”. (s 264)

En del socialister som var motståndare till bolsjevikregimen, som mensjeviken Olga Domanevskaia, betonade att viktiga aspekter av kapitalistisk dynamik, som ekonomisk konkurrens och den omätliga profitlystnaden, inte förekom i den sovjetryska ekonomin. Den berömda österrikiske socialdemokraten och ekonomen Rudolf Hilferding framhöll också att ”löner och priser existerar fortfarande, men de har inte längre samma funktion” och att ”samtidigt som formen behållits har en total omvandling av funktionssättet skett” i denna framväxande totalitära ordning. (s 92)

Detta sammanfaller delvis med den analys som gjordes av en annan österrikisk socialdemokrat, Friedrich Adler, om att (enligt van der Lindens sammanfattning) ”Stalins ’experiment’ måste bedömas som ett försök att förverkliga, genom att offra en hel generation av arbetare, den primitiva ackumulationsprocess, som kapitalismen genomgått tidigare, och därigenom lägga grunderna till ett socialistiskt Sovjetunionen”. (s 53) Hilferding betonade för sin del att den byråkratiskt-auktoritära staten i Sovjetryssland hade slagit sönder den klassiska marxistiska sanningen att det ekonomiska systemet bestämmer statens klasskaraktär. Under Stalin hade den omvandlats till ”en självständig kraft”, som härskade över det sovjetiska folket. (s 90)

Andra utmaningar mot traditionella marxistiska synsätt skulle dyka upp. Till exempel lade Simone Weil 1933 fram en analys, där hon hävdade att den ökande arbetsdelningen och specialiseringen under modern kapitalistisk produktion skulle resultera i att massan av individer alltmer tappade förmågan att "betrakta samhället i dess helhet", vilket innebar att de var "fångna i ett samhälleligt sammanhang" som hindrade dem från att förstå logiken i och historien bakom de samhällsekonomiska realiteterna. Å andra sidan skulle de växande direktörs- och byråkratiska apparaterna bli avgörande för att samordna "mängden av upp-splitrade aktiviteter". Om kapitalisterna avlägsnades genom en revolution skulle det vara mer sannolikt att de växande administrativa krafterna, och inte arbetarstyret, skulle bli en ny byråkratisk kast som härskade över ekonomin, som i Stalins Ryssland. (s 74-75)

Uppdelningen i intellektuellt och fysiskt arbete hade också framhållits av många teoretiker, och identifierats som en orsak till byråkratiseringen av arbetarrörelsen före första världskriget, och – i logisk följd – i det första försöket att skapa en arbetarstat. Denna logik sammanföll med synen på vad som verkligen pågick i Sovjetunionen, klarsynt beskrivet 1970 av Paul Sweezy, den amerikanske marxistiske ekonomen och utgivare av *Monthly Review*.

"Partiet upprättade en diktatur, som åstadkom episka verk som industrialisering och förberedelser för den oundvikliga attacken från imperialisterna (som också inträffade under andra världskriget), men priset var en utbredning av byråkratin inom politik och ekonomi, som förtryckte snarare än företrädde den nya sovjetiska arbetarklassen och sakta men säkert förskansade sig vid makten som en ny härskande klass." (s 209)

En del skulle komma att uppfatta denna oförmåga att vidmakthålla arbetarmakten som en ödesdiger brist hos arbetarklassen som sådan. Som en annan person på vänsterkanten, den grekisk/franske politiske tänkaren Cornelius Castoriadis uttryckte det i slutet av 1940-talet:

"Efter att ha störtat den borgerliga regeringen, efter att ha exproprierat kapitalisterna (ofta mot bolsjevikernas önsknings), efter att ha ockuperat fabriker, ansåg arbetarna att allt som behövdes var att lämna över skötseln till regeringen, till bolsjevikpartiet och till fackföreningsledningarna. Därigenom övergav proletariatet sin egen avgörande roll i det samhälle det försökte skapa." (s 118)

Den sortens betraktelsesätt fick några tänkare – som den östtyske kommunistiske dissidenten Rudolf Bahro på 1970-talet – att dra slutsatsen att eftersom "de omedelbara behoven hos underlydande skikt och klasser alltid är konservativa, och aldrig ser några möjligheter till nya positiva livsformer" stod hoppet i de byråkratiserade "arbetarstaterna" till att de mer intellektuella mellanskikten av specialister och teknikerna skulle vräka undan den privilegierade byråkratiska eliten och leda samhället mot verklig socialism". (s 235)

För andra, som James Burnham – ledande trotskistisk intellektuell i USA innan han snabbt gjorde en högersväng och gick över till CIA och redaktionen för den konservativa tidskriften *National Review* – blev en annan slutsats uppenbar: socialismen är omöjlig.

I sin klassiker *The Managerial Revolution* (1941)⁶ gjorde Burnham upp med sina tidigare marxistiska övertygelser och hävdade att framtiden, som redan kommit lång väg och skulle vara fullbordad inom ett halvsekel, bestod i en övergång i global skala till ett "direktörernas samhälle" (som redan förverkligats i Sovjetunionen och Nazi-Tyskland och med den omfattande socialliberalismen med New Deal i USA). Dessa skilda delar av världssamhället skulle framledes hamna i "direkt tävlan" om globalt herravälde. (s 184)

⁶ Sv. övers. (något förkortad): [Direktörernas revolution](#) (1947)

Olika socialistiska förklaringar

Även om van der Linden anser det ”stå helt klart att sovjetsamhället knappast går att förklara alls med ortodoxa marxistiska termer” lutar han själv ändå åt dem som vägrar överge marxismens metod och det socialistiska målet. Han ägnar mest uppmärksamhet åt dem som verkar inom den allmänna revolutionärt socialistiska ram som personifieras av Leo Trotskij.

Trotskij själv anslöt sig till Lenins logik (arbetarstat med byråkratiska deformationer) när han betecknade Sovjetunionen som en degenererad arbetarstat, där det fordrades att arbetarklassen gjorde en politisk revolution och ersatte den stalinistiska byråkratins tyranni med verklig arbetarmakt. ”Demokrati”, framhöll han, ”är den enda tänkbara mekanismen för att göra socialismen möjlig att förverkliga”. 1938 förutsade han:

”Det som var en ’byråkratisk deformation’ håller för närvarande på att sluka arbetarstaten, utan att lämna något kvar ... Om proletariatet i tid kastar ut sovjetbyråkratin kommer det fortfarande efter segern att ha tillgång till förstatligade produktionsmedel och de grundläggande delarna av en planekonomi.” (s 66-67)

En del av Trotskijs anhängare i USA, anförda av Max Shachtman (och under en kort tid Burnham) var överens om Trotskijs revolutionärt-demokratiska tankegång, drog slutsatsen att den uppsvällda byråkratin 1939 just hade sett till att ”inte något lämnats kvar” av arbetarstaten. De hävdade att ett kvalitativt nytt slags klassamhälle hade uppstått – som de betecknade som byråkratisk kollektivism.⁷ Att störta det skulle kräva en mycket mer omfattande brytning med Sovjetunionen än Trotskij tänkte sig.

Van der Linden konstaterar att för Trotskij var ”planekonomi och byråkratisk diktatur helt oförenliga” och att – som hans franske kamrat Pierre Frank uttryckte det – ”stalinismen var en olyckshändelse, ingen varaktig historisk skapelse”. (s 67) Han föreställde sig endera att arbetarklassen skulle återta kontrollen över sin egen arbetarstat, rensa bort de byråkratiska deformationerna och (samtidigt som arbetarrevolutioner spred sig till andra länder) gå vidare mot socialism, eller också skulle följden bli fortsatt byråkratiskt förfall och ett sammanbrott som skulle bana väg för återupprättande av kapitalism – vilket ju mycket riktigt också var vad som skedde 50 år efter hans död.

Den svaga punkten i Trotskijs uppfattning har påpekats av hans tidigare meningsfrände i Storbritannien, Tony Cliff: ”Om arbetarklassens frigörelse måste vara dess eget verk då kan man inte ha en arbetarstat, där inte arbetarna har makten att diktera vad som ska hända i samhället.” (s 119)

Detta var exakt vad Shachtman och andra företrädare för den byråkrat-kollektivistiska analysen sagt – även om det faktum att detta förment ”nya stadium av klassamhälle” lyckades överleva bara nätt och jämt ett halvsekel kan tyda på att det rörde sig om en optisk villa.

Det som Cliff och hans anhängare kom fram till verkar undvika den frågan. De hävdade att Sovjetunionen under Stalin utvecklats till en ny variant av kapitalismen: statskapitalism. Cliffs strömning har varit en av de mest framträdande företrädarna för ”statskapitalism”-analysen⁸ (även om van der Linden också tar upp andra namn som rådkommunisterna och C L R James och Raya Dunayevskaya).

”Statskapitalism”-teoretikerna har försvarat sin uppfattning mot den kritik som behandlats tidigare – till exempel frånvaron av den dynamik med ekonomisk konkurrens och vinstmaximering som drivkrafter för den process av kapitalackumulation som definierar kapitalism – med att hävda (i van der Lindens sammanfattning av Cliffs tes) ”att Sovjetunionen bör

⁷ I artikeln [Är Ryssland en arbetarstat?](#) (1940) lägger Shachtman fram sin syn på Sovjet.

⁸ Tony Cliffs viktigaste arbete om Sovjet är [Russia: a Marxist Analysis](#) (1964)

definieras som ett stort kapital (eller kapitalistiskt företag), som opererar på världsmarknaden och därmed konkurrerar med väst, framför allt genom kapprustningen”. (s 160)

Man kan ifrågasätta det analytiska värdet av att på detta sätt utvidga betydelsen av ”kapitalism”. Men, precis som fallet var med begreppet byråkratisk kollektivism, tjänade det till att dra skarpast tänkbara skiljelinje mellan revolutionär socialism och den falska ”socialism” Stalin och hans efterträdare stod för. Bland anhängarna bidrog det också till att förhindra den demoralisering och desorientering som kommunismens sammanbrott ledde till och som plågade så stora delar av vänstern på 1990-talet.

Å andra sidan pekar van der Linden på att Cliff och hans anhängare ”först hade tänkt sig att statskapitalismen utgjorde ett högre utvecklingsstadium än västkapitalismen” (s 258) för att sedan – eftersom de var dåligt förberedda för den kris och medföljande sammanbrott som blev uppenbar på 1980-talet – tvingas till drastiska, om än inte erkända, analytiska förändringar i senare teoretiska framställningar. Även mer ”strömlinjeformade” trotskister – inklusive en så duglig och briljant person som Ernest Mandel – var för övrigt benägna att tillskriva Sovjetunionens ”förstatligade planekonomi” en betydligt större effektivitet än som senare skulle visa sig motiverat.

Det var den fristående marxisten Hillel Ticktin, som på 1970-talet skulle bryta ny och viktig mark genom konstaterandet att byråkratisk ”planering” – genom att förneka demokratin – blivit alltmer ineffektiv och slösaktig, något som Trotskij själv framhållit vid mer än ett tillfälle. Denna påstådda planekonomi var ”egentligen inget annat än i bästa fall en förhandlingsprocess, i värsta fall ett polisförhör”. Ticktin tillade att ”ju mer utvecklad och komplex ekonomin är, desto längre blir kommandokedjan och desto mindre begriplig blir industrin för administratörerna, och därmed desto större förvrängningarna och deras proportionella betydelse” (s 242, 243)⁹

Enligt Ticktin var detta varken en variant av kapitalism eller någon övergångsfas till socialism, och heller inte någon hållbar form av nytt samhälle. Hans insikter skulle också påverka rivaliserande uppfattningar, vilket van der Linden noterar:

”Inom alla tankeriktningar blev den alltmer dominerande uppfattningen att Sovjetunionen utgjorde en modell för ekonomisk tillväxt som, även om den inledningsvis varit framgångsrik genom att använda sig av extensiva metoder för industrialisering och extra insatser av ekonomiskt tvång, inte kunde vidmakthålla sin ekonomiska och militära ställning i konkurrens med en alltmer globaliserad kapitalism. Allt på grund av ökad ineffektivitet och bristen på något som kunde klara av en övergång till intensiv tillväxt.” (s 303)

Öppna frågor

I sina slutsatser i denna berikande bok framhåller van der Linden att även om han ”inte vill göra gällande att de gamla teorierna inte är av något som helst värde för den fortsatta teoretiska debatten” är han övertygad om att en helt adekvat analys av Sovjetunionen fortfarande återstår att göra. (s 318)

Om vi förmår bygga massrörelser och kamp – i olika delar av världen alltmedan det tjugoförsta århundradet skrider vidare – som ökar våra erfarenheter av hur övergångar från kapitalism till socialism kan ske, kommer också en bättre analys att finnas inom räckhåll.

Marxistisk teori och historia har ofta avfärdats med axelryckningar och fnissningar och menande blickar, också inom vänstern, där några få ytliga kommentarer ansetts vara tillräckliga för att rensa undan all ”gammal ideologisk spindelväv”. För dem som ansluter sig

⁹ Se Ticktin: [Artiklar om Sovjetunionens natur](#) (artikelsamling)

till den hållningen kommer de båda böcker som här diskuterats bara att framstå som onödiga. För seriösa aktivister, däremot, ger dessa böcker inte bara historisk kunskap, utan också insikter för vår kamp för en framtid som ger oss möjligheter att överleva.

Ur *Against the Current* november-december 2009

Översättning: Björn Erik Rosin

Lästips

En annan recension av van der Lindens bok: [Kritiska teorier om Sovjetunionen](#)

På marxistarkivet finns ett längre utdrag ur van der Lindens bok i svensk översättning: [Västerländsk marxism och Sovjetunionen](#)